

ריבוי זהויות אתניות: מהגרים יהודים מצפון אפריקה ומישראל בצרפת ובבלגיה

לילך לב ארי*

תקציר

המחקר המוצג כאן מתמקד בשתי קבוצות של יהודים מהגרים מקוהורטות הגירה שונות המתגוררים בשלוש ערים באירופה: פריז, בריסל ואנטוורפן : (1) מהגרים מצפון אפריקה, שהיגרו בין שנות החמישים לשנות השבעים של המאה הקודמת; (2) מהגרים מישראל משנות השמונים המאוחרות ועד היום. מטרת המחקר הייתה לבחון ממדים שונים של זהות אתנית ושל הזהות אתנית – יהודיים, טרנס-לאומיים ומקומיים-לאומיים – בקרב מהגרים אלה, והדבר נעשה באמצעות שילוב בין שתי שיטות מחקר (כמותית ואיכותנית). ממצאי המחקר מעידים על כך שהמהגרים הצפון-אפריקנים, הספרדים, דתיים יותר מאשר המהגרים הישראליים, האשכנזים, ושהותם היהודית מגובשת יותר. המהגרים הישראליים חילונים יותר (בייחוד אלה מהם המתגוררים בבריסל), וחלקם אף נטמעים בקרב החברה הלא-יהודית בעיר. למדינת ישראל שמור מקום חשוב מאוד בזהותם היהודית ובהזדהותם היהודית, אך בעוד עבור הצפון-אפריקנים ישראל מהווה מרכיב חשוב בזהות האתנית-היהודית-הדתית והרוחנית, עבור הישראליים היא מהווה חלק מזהותם ומהזדהותם הטרנס-לאומיות, בהיותה מולדת מוחשית הקשורה לעברם וכמובן לרשתות החברתיות ולמשפחה. בהקשר הקהילתי ניכרים הבדלים בין שתי הקבוצות בכך שהצפון-אפריקנים בפריז משתייכים לארגונים יהודיים על בסיס דת, לפי הדפוס ה"נורמטיבי-מסורתי", ואילו את הישראליים אפשר לאפיין בעיקר כשויכים לדפוס ה"אתנו-קהילתי": כלומר כאלה שקהילותיהם (בעיקר בבריסל) פעילות מאוד אך חילונית-ציוניות יותר באופיין.

לפיכך מוצע לבצע מחקרים השוואתיים על תת-קהילות אתניות של מהגרים יהודים בערים שונות באירופה, לבחון בהם את הבניית הזהות וההזדהות האתניות שלהם ביחסי הגומלין בין רוב למיעוט ולהתייחס לתרומת כל קבוצת מהגרים יהודית להבניה דינמית של קהילות אלה, בהקשר לאומי, עירוני וקהילתי-אתני.

מילות מפתח: זהות אתנית, הזדהות אתנית, טרנס-לאומיות, תת-אתניות, הגירה בינלאומית

* מכללת אורנים

הקדמה

מטרת המחקר המוצג במאמר זה היא לבחון ממדים שונים של זהות אתנית והזדהות אתנית – יהודיים, טרנס-לאומיים ומקומיים-לאומיים – בקרב מהגרים יהודים מצפון אפריקה ומישראל המתגוררים בשלוש ערים באירופה: פריז, בריסל ואנטוורפן. החידוש המרכזי במחקר זה טמון בכך שהוא מתמקד במהגרים יהודים מקוהורטות הגירה וממוצאים אתניים שונים (ספרדים ואשכנזים), קבוצות שהיחסים ביניהן נחקרים בדרך כלל בישראל ולא בתפוצות. זאת ועוד, המחקר התבצע על פי עיר מגורים. חקר הגירה בכלל מתבצע בשנים האחרונות בערים, בעיקר ב"ערי עולם" מערביות, שמרבית היהודים בתפוצות מתגוררים בהן (Lev Ari, 2022). המניע לבחירה במחקר על פי עיר היה העובדה שבכל עיר קהילות יהודיות שונות במאפייניהן הסוציו-דמוגרפיים והקהילתיים, וכמובן ביחסי הגומלין שלהן עם חברת הרוב במקום, המשפיעים על הבניית הזהות האתנית וההזדהות האתנית של בני הקהילה – בין שנולדו במקום ובין שהיגרו אליו. למרות קרבתן הגאוגרפית של הערים והימצאותם בשתי מדינות בעלות תרבות דוברת צרפתית (בעיקר בפריז ובבריסל), במשך השנים התפתחה בכל אחת מהן מערכת יחסי גומלין אחרת בין הקהילה היהודית ומוסדותיה לתרבות הרוב שהבנתה דפוסי זהות אתנית והזדהות אתנית שונים: יהודיים, טרנס-לאומיים (עם המולדת) ולאומיים (ביחס לחברת הרוב). יתר על כן, מאז מלחמת העולם השנייה חלו שינויים דמוגרפיים רבים בצרפת ובבלגיה, ועימם התחוללו שינויים בהרכב אוכלוסיית היהודים בערים המרכזיות בהן. בפריז למשל היא הוחלפה כמעט כולה – את ילידי המקום האשכנזים החליפו מהגרים יוצאי ארצות צפון אפריקה, ולכן הזהות האתנית וההזדהות האתנית עברו שינוי מהותי בעשורים האחרונים וחלה בהן התחזקות יהודית. לעומת זאת, יהדות בלגיה יציבה מבחינה דמוגרפית ורובה מורכבת מילידי המקום. המהגרים מגיעים אליה ממדינות שונות ובכללן מישראל, בעיקר לבריסל שבה שוכנים משרדי האיחוד האירופי, אך לא בשיעורים גבוהים. עם זאת, התחזקות ההיבטים של זהות אתנית-יהודית והזדהות אתנית-יהודית חלו בשל גידול באוכלוסיית החרדים באנטוורפן (Castles et al. 2014; Lev Ari, 2023). לפיכך, ממצאי מחקר זה עשויים להוות בסיס להשוואה בין מהגרים בקהילות יהודיות על פי ערי מגורים במדינות המערב וארצות מוצא שונות או על פי תת-זהויות אתניות (ראו הגדרה למושג בהמשך).

מהגרים מהווים כיום כרבע מהאוכלוסייה היהודית באירופה (Graham, 2018). שתי קבוצות המהגרים היהודים שבמוקד המחקר המוצג כאן מתגוררות בצרפת ובבלגיה. הקבוצה הראשונה היא של מהגרים יהודים מצפון אפריקה שהיגרו באמצע המאה הקודמת בעיקר לצרפת, בעקבות תהליכי דה-קולוניזציה שהתרחשו באותה תקופה. במחקרים שנעשו בקרב כלל יהודי צרפת לא ייחדו כמעט מקום למהגרים אלה, שהם וצאצאיהם מהווים כיום את רוב אוכלוסיית היהודים בפריז. הקבוצה השנייה כוללת מהגרים מישראל המתגוררים בשתי המדינות. בעוד מחקרים רבים למדי עסקו בישראלים שהיגרו לארצות הברית, רק מעטים התמקדו בישראלים החיים באירופה ובעיקר בצרפת ובבלגיה, בערים שמרוכזת בהן אוכלוסייה יהודית – פריז, בריסל ואנטוורפן. הגירה בינלאומית מכונה בעשורים האחרונים הגירה "טרנס-לאומית", והתאוריה שפותחה עליה, המכונה "התאוריה הטרנס-לאומית", עוסקת בהבדלים בין הגירה בעבר להגירה בת זמננו. הגירה טרנס-לאומית היא תהליך שבו מהגרים שומרים על קשרים עם עברם ויוצרים קשרים

חדשים המחברים בין מדינת המוצא שלהם למדינה שהם מתגוררים בה – מדינת היעד (רבהון ולב ארי, 2011; Lev Ari, 2022). המרחב הטרנס-לאומי דינמי ומשתנה לעיתים קרובות באמצעות מערכת של קשרים, זהויות ומחויבויות של מהגרים ליותר ממדינה אחת. יתרה מכך, מהגרים רבים נשארים בקשרים חברתיים, תרבותיים וכלכליים עם הקבוצה הלאומית שלהם במולדת, במדינת היעד ובמקומות שונים על פני הגלובוס (Levitt & Jaworsky, 2007).

המהגרים הבינלאומיים עשויים להפוך לקבוצות אתניות בתהליך השתלבותם ארוך הטווח בחברה המארכת בזכות בניית ארגונים חברתיים-קהילתיים, כלכליים, תרבותיים ודתיים משלהם כמו מקומות תפילה, מוסדות חינוך, שירותים חברתיים קהילתיים ונישואות תעסוקתיות (Castles et al., 2014; Gold, 2016). אפשר להגדיר קבוצה אתנית מהיבט המאקרו של גבולות היסטוריים, גאוגרפיים ומאפיינים תרבותיים. ברמת המיקרו, קבוצה אתנית נחקרת בהקשר של ההבניה והדינמיקה של זהות אתנית ושל הזדהות אתנית, תהליך שמירת גבולות הקבוצה וניעות ביניהם, וכן בהקשר לעדותם של חברי וחברות הקבוצה על אודות חשיבות האתניות עבורם: האם היא חלק חשוב מזהותם התרבותית ובאיזו מידה היא מהווה חלק מחיי היומיום שלהם (Lev Ari, 2008). "זהות אתנית" היא מושג שנוצר על ידי אינטראקציות יומיומיות ודינמיות בין קבוצות מהגרים ובין החברה המארכת (Portes & Rumbaut, 2001). לזהות האתנית מרכיבים מספר, ביניהם אמונות, עמדות ורגשות כלפי הקבוצה האתנית. בעידן שבו אנשים חיים בכפר הגלובלי הזהות האתנית מעוגנת במגוון מרחבים גאוגרפיים הנמצאים מעבר לגבולות הלאומיים, ולכן זהות אתנית הפכה לזהות טרנס-לאומית (Lev Ari, 2013). הזדהות אתנית, לעומת זאת, היא הביטוי ההתנהגותי, המוחצן, של זהות, המבטא קשר לקבוצה אתנית או דתית (DellaPergola, 2011; Lev Ari, 2013; 2022). מהגרים עוברים תהליכים של השתלבות תרבותית בארצות היעד שבמסגרתם משתנות זהותם האתנית והזהותם האתנית. הזהות האתנית וההזדהות האתנית נבנות באופן דינמי וממשיכות להתפתח בעקבות שינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים במדינת היעד לצד מאפיינים אישיים כמו מעמד חברתי-כלכלי ואישיות המהגרים. גבולות אתניים מוגדרים על ידי משא ומתן מתמיד ומובנים מחדש באמצעות יחסי גומלין בין קבוצות שונות בחברה המארכת (Lev Ari, 2013). בקבוצה מסוימת של מהגרים ניתן לזהות גם "תת-אתניות", כך שבניגוד למחקרים רבים שהניחו כי מדובר בקבוצה אתנית אחת על פי דתה או ארץ מוצאה, הרי על פי מחקר זה לכל תת-קבוצה כזו עשויות להיות זהות לאומית משלה ומסורות מיוחדות. אפשר להבחין בתת-קבוצות אלו גם על ידי הבדלים חברתיים-כלכליים. דוגמה לכך היא הקהילה האיראנית בארצות הברית, המורכבת ממוסלמים, מיהודים, מבהאים ומנוצרים-ארמנים. לכן בחקר קבוצה אתנית חשוב להבחין בהטרוגניות שלה ובתת-הקבוצות שבה על פי זהותן הייחודית (DellaPergola et al., 1996; Der-Martirosian et al., 1993). זאת ועוד, תת-קבוצות אתניות שחשו כמיעוטים בארצות מוצאן ישתלבו וייטמעו בחברת היעד במידה פחותה מזו של אלה שהשתייכו לקבוצת הרוב, משום שהללו ישתייכו בדרך כלל למעמד חברתי-כלכלי נמוך יותר. הישגים נמוכים יותר בהשכלה גבוהה ויוקרה תעסוקתית נמוכה, למשל, עשויים להקשות את השתלבותם במקום החדש ולהשפיע גם על השתלבותם התרבותית (לב ארי, 2005; רבהון ולב ארי, 2011; Lev Ari, 2008).

יהודים מהווים קבוצה אתנית. מרבית יהודי העולם (76%) הם ילידי המדינה שהם מתגוררים בה וכרבע מהם מהגרים, המתגוררים ברובם במטרופולינים ובערים המכונות "ערי עולם". ערים אלה מספקות הזדמנויות תעסוקה ואפשרויות נרחבות לניעות חברתית, וכן פתיחות רבה יותר

מאשר יישובים קטנים ופריפריאליים להכללת מהגרים, ולכן בשנים האחרונות נעשתה העיר מרכזית יותר בחקר ההגירה. יהודים נוטים להתגורר בשכונות מסוימות בערים אלה בהתאם למעמדם ולצורכיהם החברתיים והדתיים, ובכלל זה מוסדות דת ומוסדות קהילה אחרים כמו בתי ספר (Lev Ari, 2022; DellaPergola, 2020).

בהתבסס על שתי שיטות מחקר – כמותית ואיכותנית – אני משווה במאמר זה בין שתי קבוצות של מהגרים יהודים, מצפון אפריקה ומישראל, המתגוררים בשלוש ערים באירופה. מחקר זה מראה כי שתי קבוצות המהגרים היהודים שונות בשל ארצות מוצאם, נסיבות ההגירה וקהורטות ההגירה שלהן, עיר המגורים שהתיישבו בה ומדיניותה כלפי מהגרים, מאפייניהן החברתיים-כלכליים וכמובן דפוסי ההשתלבות התרבותיים שלהן – זהותם האתנית והזהותם האתנית של חברי הקבוצה.

בהמשך אציג את מצב המחקר. ראשית על אודות זהותם האתנית והזהותם האתנית של יהודים באירופה בת זמננו – ובכללם ישראלים שהתיישבו בעשורים האחרונים בעיקר במערב אירופה – ולאחר מכן אתמקד בממצאים על אודות מאפייניהם של יהודי צרפת ובלגיה – ילידי המקום ומהגרים – וכמובן על אודות זהותם האתנית והזהותם האתנית. לאחר מכן אציג את המחקר הזה, את המשתתפים והשיטה ואת ממצאיו. לבסוף אדון בממצאי המחקר לאור מושגים תאורטיים וממצאי מחקרים קודמים ובתרומתו.

מצב המחקר

זהות אתנית והזהות אתנית בקרב יהודים ילידי אירופה ובקרב מהגרים ישראלים באירופה

הזהות היהודית והזהדות היהודית באות לידי ביטוי בהקשרים שונים: דתיים, אתניים, תרבותיים, קהילתיים, חברתיים, היסטוריים ופולקלוריסטיים. בקרב יהודי התפוצות יש הרואים את זהותם והזהותם בהשתייכותם להיסטוריה היהודית, ואילו אחרים רואים זאת בהשתייכותם לארגונים יהודיים. כדי לפשט את המורכבות הזו, תיאר דלה-פרגולה (2011) ארבעה דפוסים אפשריים של התקשרות לזהות יהודית ולהזהדות יהודית. הראשון הוא הדפוס ה"נורמטיבי-מסורתי". יהודים הפועלים על פי דפוס זה מבטאים את זהותם בגלוי ושומרים על אמונות, ערכים ונורמות יהודיות בהתאם למנהגים ולטקסים יהודיים. דפוס שני של זהות יהודית והזהדות יהודית הוא דפוס "אתנו-קהילתי". יהודים המשתייכים לקבוצה זו מקיימים רשתות חברתיות שהן ברובן יהודיות, אך התכנים בהן אינם יהודיים בהכרח. כמו כן הם מאפיינים את עצמם כחילונים ומרבים להשתמש בסמלים שמקורם בסביבה הלא-יהודית, אך שומרים על מספר מנהגים יהודיים מסורתיים. הדפוס השלישי הוא של "שאריתיות תרבותית". יהודים בקבוצה זו מביעים עניין במסורת, בהיסטוריה ובתרבות היהודית ואף מעורבים במידה מסוימת בפעילות תרבותית יהודית, אולם הם בדרך כלל אינם משתייכים לזרמים הדתיים ביהדות או לארגונים יהודיים וזהותם היהודית חלשה יחסית ומתבטאת בעניין אינטלקטואלי או רגשי מזדמן. הדפוס הרביעי מכונה "דואלי" או "כלל-לא". קבוצה זו כוללת אנשים שאי אפשר לשייך לאף אחת משלוש הקטגוריות לעיל, והיא מאופיינת בזהות יהודית ובהזהדות יהודית חלשות, לצד זהות והזהדות עם דתות אחרות, קבוצות אתניות או קהילות שאינן יהודיות (DellaPergola, 2011).

בקרב יהודי אירופה הזהות היהודית והזהדות היהודית הולכות ודועכות מאז שנות השבעים: השתתפות בתפילות ובאירועים בבתי הכנסת נמצאת בירידה מתמדת, וכך גם שמירת חוקי הכשרות ומצוות יהודיות אחרות. מדינת ישראל נעשתה מקור הזהדות חשוב עבור יהודים בקהילות רבות באירופה, והתמיכה בה גברה. למרות זאת, בעקבות גל הטרור ששטף את אירופה בשנות השבעים והשמונים הפכה ישראל לנטל ולמקור לחשדנות ולפחד בחיי קהילות יהודי אירופה, בשל הקשר בין ישראל ליהודים בתפוצות (Wasserstein, 1996).

בסקר (Graham, 2018) שעסק, בין היתר, בזהות יהודית ובהזהדות יהודית בקרב יהודים המתגוררים בשמונה מדינות באירופה (צרפת, בלגיה, בריטניה, איטליה, גרמניה, הונגריה, לטביה ושוודיה), דווח על זהות יהודית שהיא הטרוגנית יותר מאשר הומוגנית. לעומת שתי האוכלוסיות היהודיות הגדולות בעולם, בישראל ובארצות הברית, האוכלוסייה היהודית באירופה מפוזרת על פני מדינות לאום שונות. ממעט המרכיבים המשותפים של הזהות היהודית העולים מהסקר ניכר כי זיכרון השואה ושייכות לעם היהודי הם מרכיבים שהמשיבים ייחסו להם חשיבות רבה. לתרבות המקומית בכל מדינה יש השפעה רבה על הבניית הזהות האתנית, וכך גם למדיניות המקומית כלפי מיעוטים אתניים ולגודל הקהילה היהודית המקומית, המאפשרת (או לא) את קיומם של שירותי דת מגוונים, לרבות בתי ספר. בכל הנוגע למנהגים יהודיים, רק שלושים אחוזים מיהודי אירופה שומרים על חוקי הכשרות בבתיהם, והדבר משתנה בהתאם לארץ המגורים שלהם ולמעמדם החברתי-כלכלי (Graham, 2018).

כיום ישנן קהילות יהודיות באירופה, ובכללן בצרפת ובבלגיה, המורכבות ממהגרים מישראל. עיקר המחקרים שנערכו בקרב מהגרים ישראלים בתפוצות היו בארצות הברית. ההגירה היהודית מישראל, במיוחד בעשורים האחרונים, היא חלק מתנועות הגירה יהודיות מרצון (רבהון ולב ארי, 2011; Lev Ari, 2008). כשש מאות אלף ישראלים, ובכללם דור ראשון של מהגרים וצאצאיהם, חיים כיום בחו"ל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2022). רוב הישראלים שעברו לחו"ל (84%) חיים במדינות דוברות אנגלית: ארה"ב – 66%, קנדה – 9%, בריטניה – 6% ואוסטרליה – 3% (Cohen, Y. 2011). לרוב המדינות הללו, ובראשן ארצות הברית, יש מדיניות של רב-תרבותיות המקילה את השתלבותם של מהגרים. מרבית הישראלים גרים בקרבת קהילות יהודיות, בעיקר בערים הגדולות, וקהילות אלו מעניקות להם מידה מסוימת של סיוע בהשתלבות בחברות היעד. רק 15% מהמהגרים הישראלים חיים באירופה (Lev Ari, 2022). ישראלים, שנמשכו לאירופה בשל הזדמנויות חינוכיות ותעסוקתיות, הצטרפו לקהילות קיימות או יצרו קהילות חדשות בכל מדינות אירופה (Staetsky & DellaPergola, 2022).

ישראלים שהגדירו את עצמם חילונים לפני ההגירה לערים כמו פריז, לונדון, סידני, לוס אנג'לס וניו יורק החלו לחוש צורך להשתלב בקהילות יהודיות במהלך חייהם בתפוצות כדי לחזק את זהותם היהודית והישראלית. הם חשו שהזהות הישראלית שלהם מרכזית בזהותם כמהגרים והיא מורכבת משירותם הצבאי, מהאקלים בישראל, מדיבור בעברית, מטקסים, מהיסטוריה וממאכלים משותפים. בעוד זהותם הישראלית כבר הייתה מוכרת ומרכזית בחייהם, זהותם היהודית נרכשה במהלך שהותם בחו"ל (Gold, 2002).

מחקר נוסף (לב ארי, 2005) על אודות ישראלים שהיגרו לארצות הברית עסק בהבדלים בין "מזרחים" ל"אשכנזים" בקליטתם החברתית והכלכלית בארץ היעד. לצד ההבדלים החברתיים-כלכליים בין שתי הקבוצות – אשכנזים הגיעו לארצות הברית מצוידים בהון אנושי גבוה מזה של

המזרחים, בעיקר בהשכלתם, ולכן מסלולי המוביליות שלהם שונים בארץ היעד – נמצאו גם הבדלים בהיותם האתנית ובהזדהותם האתנית. המזרחים דיווחו על מרכזיותה של הזהות היהודית בחייהם יותר מאשר האשכנזים, וגם על זיקה חזקה יותר למסורת ולקיום מנהגים יהודים – כלומר על הזדהות אתנית חזקה יותר. עם זאת, הקשר לישראל והזהות הישראלית מרכזיים בשתי הקבוצות, ללא הבדלים עדתיים. הגורם העדתי הוא מסביר עיקרי של זהות והזדהות אתניות-יהודיות ישראליות, לצד מאפייני סטטוס חברתי-כלכלי, ומכאן שהמושג "תת-אתניות" הוא מרכזי במחקר זה (לב ארי, 2005).

ישראלים המתגוררים בארצות הברית נוטים להזדהות יותר עם היהדות, עוסקים בטקסים יהודיים ומרגישים מחוברים לקהילה היהודית המקומית, ואילו אלו שחיים באירופה חשים זיקה לתרבות הישראלית ומבקרים בישראל בתדירות גבוהה יותר (Rebhun, 2014).

במחקר שנערך בקרב ישראלים המתגוררים ב-27 מדינות אירופה נמצא כי הם מקיימים קשרים חברתיים בעיקר עם דוברי עברית ומהווים חלק מרשתות חברתיות-ישראליות, הן באינטרנט והן פנים אל פנים. הם מעורבים בקהילות היהודיות המקומיות בעיקר לצורך השתתפות באירועים בודדים ובשירותים על בסיס דת, אך הם אינם חברים פעילים בקהילות אלו. הישראלים מזהים את עצמם בעיקר כחילונים, וזהותם האתנית העיקרית היא ישראלית (Dimentstein & Kaplan, 2017).

יהודים בצרפת ובבלגיה: ילידי המקום ומהגרים – מאפיינים, זהות אתנית והזדהות אתנית

בצרפת, על פי חוק, המפקד הרשמי אינו מתעד השתייכות דתית. לכן ישנם בה מקורות נתונים אחרים כגון סקרים לאומיים וסקרים של הקהילה היהודית המקומית המאפשרים קיום מחקרים בנושא. בבלגיה ישנם מקורות מידע על בסיס מחקרים מוגבלים שמבצעים ארגונים יהודיים במדגמים מוגבלים ובשיטות מחקר שונות. לכן הערכות של האוכלוסייה היהודית עשויות להשתנות ממקור אחד למשנהו (Cohen E. H., 2009; Staetsky & DellaPergola, 2019; 2022). בהמשך אציג רקע כללי על יהודים המתגוררים בצרפת ובבלגיה.

צרפת

האוכלוסייה היהודית השלישית בגודלה בעולם והגדולה ביותר באירופה מתגוררת בצרפת. בשנת 2021 נאמד מספרם הכולל של היהודים בצרפת ב-446,000 (DellaPergola, 2022). שליש (34%) מהם נולדו מחוץ למדינה, כלומר מהגרים, לעומת 12% מהגרים בלבד בקרב האוכלוסייה הכללית במדינה (Graham, 2018). מקורם של מרבית יהודי צרפת (75%) במשפחות מארצות המגרב (אלג'יריה, מרוקו ותוניסיה) שהיגרו אליה החל מאמצע שנות החמישים ועד שנות השבעים של המאה הקודמת, במסגרת גלי ההגירה שהוליד סיום הקולוניאליזם בצפון אפריקה. יהודים אלה החליפו בהדרגה את יהודי מרכז אירופה ומזרחה, שעד למלחמת העולם השנייה היו רוב בקרב יהודי צרפת. לכן בצרפת נמצאת כיום הקהילה הספרדית הגדולה בתפוצות, אם לא הגדולה ביותר בעולם (DellaPergola, 2022 & Staetsky, 2020; DellaPergola 2017).

מחקרים מסוף המילניום מצאו כי יהודי צרפת מסורתיים ומקיימים קשרים אמיצים עם ישראל (Cohen, E. H., 2009). בעשורים האחרונים מתמודדים יהודי צרפת עם עלייה בגילויי אנטישמיות ואנטי-ישראליות. הם רוצים להפגין תמיכה בישראל ובקהילותיהם, אולם חוששים להיתפס כבעלי נאמנות כפולה. יהודים צרפתים רבים מבטאים את זהותם היהודית ואת הזדהותם היהודית על ידי ייצוג עצמם כיהודים והבעת השתייכות לזרמים מסורתיים ביהדות (51%). בהמשך למסורות קודמות שצוינו כאן, יהודי צרפת חשים זיקה עזה לישראל, ויותר ממחציתם ביקרו בישראל לפחות פעם אחת (כהן, 2006).

רק ארבעים אחוזים מבני הקהילה בצרפת חברים בבתי כנסת או בארגונים יהודיים. לצד מגמות של התבוללות התחזקה הנטייה לתחייה דתית, והקהילה החרדית במדינה גדלה. מבין המשיכים רשמית, ניכר כי הזרם הדתי המרכזי בצרפת הוא של אורתודוקסים מודרניים. כשבעה אחוזים נוספים מיהודי צרפת הם חרדים וכחמישה אחוזים הם קונסרוטיבים או רפורמים (World Jewish Congress, 2020). נוסף על כך, נמצא כי 24% מיהודי צרפת מגיעים לבית הכנסת פעם בשבוע או יותר מכך, כלומר בתדירות גבוהה (Graham, 2018).

באשר לזהותם האתנית ולהזדהותם האתנית של יהודי צרפת, מבין יהודים משמונה מדינות אירופיות, ביטאו הראשונים את תחושת העמיות היהודית החזקה מכולם (ייחסו חשיבות רבה להיותם חלק מהעם היהודי), והם בעלי הזיקה הרגשית הגבוהה ביותר למדינת ישראל. באשר לחינוך הילדים, בצרפת יש לשלם עבור בתי ספר וגנים יהודיים, ולכן רק 24% מהיהודים שולחים את ילדיהם למוסדות אלה (Graham, 2018). זאת ועוד, חינוך הילדים בצרפת נחשב חלק חשוב מהאזרחות ומהזהות הצרפתית-לאומית ומתקיים במסגרת הפרדת דת ממדינה, לכן הממשלה הצרפתית מעודדת את ההורים לשלוח את ילדיהם למסגרות חינוך כלליות (Gross, 2016). במחקר אחר (Lev Ari, 2023) נמצא כי צעירים יהודים בפרץ (בני ובנות דור שני להגירה) נוטים לשלוח את ילדיהם למוסדות יהודיים בשיעורים גבוהים מאלה של הוריהם, שכן מעמד החברתי-כלכלי גבוה יותר, הם ילידי צרפת, ושלא כהוריהם, המהגרים מארצות המגרב, הם חשים שזהותם והזדהותם היהודיות חשובות מאלה הלאומיות.

כאמור בהקדמה למאמר זה, עיקר המחקרים על יהודי צרפת אינם מתמקדים במהגרים מצפון אפריקה ובוודאי לא על פי ערים. מהמחקרים המעטים שנעשו, ובקרב אלה שהיגרו לצרפת בלבד (מעטים הגיעו לבלגיה מאזורים אלה ולא מצאתי מחקרים על אודותיהם), נמצא כי התקיימו קשרים הדוקים עם המשטרים הקולוניאליים לשעבר, לצד זיקה לישראל. ההחלטה להגר לצרפת (לצד ישראל, קנדה ומדינות אחרות) נבעה בעיקר מהסדר הפוליטי והחברתי החדש בארצות המגרב (Abitbol & Astro, 1994; Castles et al., 2014). מרבית המהגרים האלה, שעברו תהליך של מודרניזציה ומערביזציה – בעיקר יוצאי אלג'יריה – אימצו לאחר הגירתם לצרפת את הזהות האתנית הרחבה יותר, המשותפת לכל יהדות צרפת, ותוך כדי כך התרופפו במידה ניכרת זהותם הייחודית והזהותם עם ארץ מוצאם (DellaPergola et al., 1996). עם זאת, במחקרים מאוחרים יותר נמצא שיהודי אלג'יריה, המהווים את רוב יהודי המגרב בצרפת, מגלים זיקה תרבותית ואתנית טרנס-לאומית למדינתם, כנראה בשל חוקי האזרחות שהיטיבו עם המיעוטים, ובכלל זה עם היהודים (Cohen E. H., 2009; Everett, 2017). יהודי מרוקו העדיפו את צרפת על יתר מדינות המערב בשל הקרבה התרבותית-לשונית. בקרב מהגרים אלה היו כעשרת אלפים בני נוער וצעירים שהיגרו לצרפת להמשך לימודים חילוניים ללא עלות – מחד גיסא, ולימודים תורניים – מאידך גיסא.

בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה אף העניקה צרפת הטבות סוציאליות וחכיות אזרח לתושביה (דהן, 2022).

באשר להיבטים תרבותיים, ההגירה הגדולה של יהודי המגרב לצרפת בשנות החמישים, השישים והשבעים לא השפיעה בשעתו על המבנה הדתי של הקהילה הצרפתית היהודית. המהגרים החדשים הצטרפו להנהגה האורתודוקסית הקיימת, ומי שנטו יותר להתבוללות לא יצרו מוסדות דת חלופיים. אולם בשנות השבעים כבר החלה להתגבש קהילה יהודית חדשה, ומוסדות כמו בית הרמב"ם בפריז ובתי ספר יהודיים ובתי כנסת בערים שונות בצרפת הוקמו. כמו כן נשמרו מסורות ייחודיות, שמות המשפחה מארץ המוצא ובעיקר מנהיגות רוחנית שהמשיכה את המסורת והנהיגה את הקהילות הצפון-אפריקניות, בעיקר ממרוקו ומאלג'יריה, גם בצרפת. מאז שנות התשעים של המאה העשרים נעשתה הקהילה היהודית בצרפת דתית יותר, ובמקרים אחדים אף חרדית (דהן, 2015; 2022).

יחסי גומלין טרנס-לאומיים בין הקהילות היהודיות בצרפת ובמרוקו התאפשרו בשל קרבה גאוגרפית וקהילה קטנה שנותרה במרוקו, לעומת מדינות אסלאם אחרות שכמעט התרוקנו מיושביהן, ומתקיימים ביניהן קשרים טרנס-לאומיים כמו עלייה לקברות צדיקים במרוקו ואף קשרים שזים בית המלוכה המרוקני עם תפוצותיו. בקרב חלק מיוצאי מרוקו בצרפת נשמרו נוסח תפילה ייחודי וחגים כמו המימונה ועלייה לקברות צדיקים בארץ המוצא (דהן, 2022).

מרבית יהודי צרפת, כ-76% (337,600), חיים כיום בפריז רבתי (DellaPergola, 2022), ורובם יהודים ספרדים שמוצאם ממדינות המגרב (Lev Ari, 2022). מבין הישראלים המתגוררים בצרפת, כ-6,600 הם ישראלים ילידי הארץ ו-10,000 נוספים נולדו במקום אחר והיגרו תחילה לישראל ולאחר מכן לצרפת. הישראלים מהווים שניים עד שלושה אחוזים מהאוכלוסייה היהודית בצרפת (Cohen, E., 2009; Cohen, Y. 2011).

במחקר היחיד שהתמקד בזהותם האתנית של מהגרים ישראלים בפריז, לעומת אלה שהיגרו ללונדון, נמצא כי המתגוררים בלונדון קשורים לקהילה היהודית המקומית יותר מאשר המתגוררים בפריז. הישראלים בשתי הערים תפסו את זהותם האתנית המרכזית כלאומית-ישראלית והציגו את עצמם כישראלים בהזדמנויות רבות. עם זאת, כחמישית מהצעירים בערים האלה, רובם ילידי ישראל, ובמיוחד המתגוררים בפריז, יוצאים ומבלים את שעות הפנאי שלהם עם צעירים מקומיים לא יהודים (Lev Ari, 2013).

בלגיה

מספר היהודים בבלגיה בשנת 2021 נאמד בכ-28,900, וזוהי הקהילה היהודית השישה עשר בגודלה בעולם. הקהילה יציבה יחסית בהיבט הדמוגרפי והיא גדלה בעיקר בזכות הקהילה האורתודוקסית באנטוורפן ומטה האיחוד האירופי בבריסל, המושך אל בלגיה גם יהודים ממדינות אחרות (DellaPergola, 2022; Staetsky & DellaPergola, 2022).

רובם המוחלט (78%) של חברי הקהילה היהודית בבלגיה כיום הם יהודים אשכנזים ילידי בלגיה, צאצאים של מהגרים ממזרח אירופה וניצולי שואה, 10% מהם מעורבים, 9% ספרדים והיתר ממוצאים שונים אחרים. יהודים אלה מתגוררים בעיקר באנטוורפן (כ-16,000) ובבריסל (כ-11,000), הבירה דוברת הצרפתית. במהלך שנות השישים הגיעו לבלגיה יהודים מעטים מצפון אפריקה, בעקבות הדחף-קולוניאליזם הצרפתי (Ben-Rafael, 2017; Staetsky & DellaPergola, 2022).

כיום רוב יהודי בלגיה (65%) הם ילידי בלגיה. כל היתר הם יהודים מהגרים, ממדינות שאינן ישראל, המהווים 23% מיהדות בלגיה, ומספרם נאמד בכ-6,670, וילידי ישראל, המהווים 12% מיהדות בלגיה, ומספרם נאמד ב-3,500 (Staetsky & DellaPergola, 2022).

היהודים בבלגיה מגלים מאפייני זהות והזדהות אתניים שונים מאלה של יהודי צרפת: ארבעים אחוזים מגדירים את עצמם חילונים, 15% ליברלים, יותר מרבע תופסים עצמם כמסורתיים וכשישית מגדירים עצמם כאורתודוקסים. המוסד היהודי העיקרי המשרת את יהודי בלגיה הוא ה-Consistoire Central Israelite de Belgique (Ben-Rafael, 2017).

רוב היהודים הבוגרים בבלגיה (69%) רשומים כחברים בבית כנסת, וגם מגיעים בפועל לתפילות ולאירועים במוסד. שיעור זה גבוה הרבה יותר מבארצות הברית ובהונגריה (Staetsky & DellaPergola, 2022). נוסף על כך, נמצא כי 26% מיהודי בלגיה מגיעים לבית הכנסת לפחות פעם בשבוע, ובכך תדירות ביקוריהם בבית הכנסת דומה לזו של יהודי צרפת (Graham, 2018). במחקר חדש יותר נמצא כי שיעור הביקורים השבועיים בבית הכנסת בבלגיה כבר עומד על 44% (Staetsky & DellaPergola, 2022).

בבלגיה נמצא שיעור נמוך של נישואי חוץ בהשוואה לשבע מדינות אחרות באירופה (Staetsky & DellaPergola, 2022). כמו כן, יהודי בלגיה שולחים את ילדיהם לבתי ספר יהודיים בשיעורים הגבוהים ביותר מתוך שמונה מדינות באירופה, והם מאופיינים בקיטוב בין שומרי מצוות לחילונים, המשקף את הקבוצות הדתיות-אורתודוקסיות באנטוורפן מול יהודי בריסל (ראו גם 2022, Lev Ari).

יהודים אלה אינם סבורים שבלגיה היא אנטישמית, אבל הם חוו אנטישמיות שקשורה בחלקה לסכסוך הישראלי-פלסטיני, והם מרגישים פגיעים בהקשר זה יותר מאשר בעבר. למרות הביקורת שלהם על המדיניות הישראלית, הם מביעים סולידריות עם ישראל. יחד עם זאת, יהודי בלגיה מרגישים שייכות לבלגיה ותומכים בארצם בכך שהם שייכים בדרך כלל לחלקים המשגשגים של האוכלוסייה הבלגית. יתרה מכך, הקהילה היהודית בבלגיה חזקה ופלורליסטית, ולה מערכת בתי ספר מצוינת לצד עיתונות, רדיו, בתי כנסת ומועדונים המעניקים ליהודי בלגיה כלים להתמודדות עם האנטישמיות.

במעט המחקרים שהתבצעו בכל אחת משתי הערים בבלגיה נמצא כי הן נבדלות זו מזו בכך שהקהילה באנטוורפן מורכבת מכמעט חמישים אחוזים של יהודים חרדים הדוברים בעיקר יידיש, בעוד מרבית המתגוררים בבריסל מגדירים עצמם "ליברלים" או "לא דתיים" (Ben-Rafael, 2017; Staetsky & DellaPergola, 2022). ולראיה, שיעור הביקורים השבועיים בבתי הכנסת בכל אחת מהערים שונה מאוד – רק 11% מהראשונים, לעומת 75% מהקבוצה השנייה, מבקרים בהם לפחות פעם בשבוע (Staetsky & DellaPergola, 2022).

במחקר אחר שערכה צדיק (Tzadik, 2013; 2016) ועסק במהגרות ישראליות בבריסל נמצא כי כמו שעולה ממחקרים אחרים שהוזכרו לעיל על אודות ישראלים בתפוצות, נשים ישראליות נעזרות ברשתות חברתיות ובעיקר ב"בועות" חברתיות המורכבות בייחוד ממהגרות כמוהן, במנותק כמעט מהקהילות היהודיות המקומיות וגם הלא-יהודיות. "בועות" אלה מהוות מעין "בית חדש" עבור המהגרות הישראליות ומאפשרות להן לשמר את הזהות הישראלית וההזדהות הישראלית בדרכים כמו קריאת ספרות ישראלית, צפייה בטלוויזיה, התעדכנות שוטפת בנעשה בישראל ושיחות על אפשרות של חזרה למולדת. ה"בועות" מהוות גם חיץ בין הישראליות לחברת היעד,

בינן לבין יהודים מקומיים ולא-יהודים, ובאמצעותן הן מבנות את זהותן והזהותן כיהודיות וכישראליות ולשם כך משתמשות, למשל, בארגונים כמו בתי ספר יהודיים מקומיים בעלי צביון ציוני וישראלי.

המחקר

במחקר זה שולבו שתי שיטות מחקר: (1) כמותית-מתאמית – באמצעות שאלוני סקר. השאלונים מולאו בטלפון, פנים אל פנים או דרך האינטרנט; (2) איכותנית-פנומנולוגית – על בסיס ראיון מובנה למחצה. הנתונים נאספו במסגרת מחקר גדול יותר שבו מולאו 455 שאלונים, והושלמו 22 ראיונות מובנים למחצה שכללו את היהודים ילידי המקום ומהגרים ממדינות שונות (ראו לב ארי, 2022). למאמר זה השתמשתי בנתונים מ-131 שאלונים בלבד, שנבחרו משום שהמשיבים היו מהגרים ממדינות צפון אפריקה ($N=68$) ומישראל ($N=63$) בלבד. כמו כן, לצורך מאמר זה נותחו שמונה ראיונות מובנים למחצה, כדי להשלים את המידע הסטטיסטי-כמותני. הראיונות שהשתמשתי בהם לצורך מחקר זה כללו ראיונות עם שישה ילידי ישראל (שלושה מתגוררים בפריז, אחד בבריסל ושניים באנטוורפן), ושני ילידי מרוקו המתגוררים בפריז.

שלוש הערים שבהן מתגוררים מהגרים אלה, פריז, בריסל ואנטוורפן, נבחרו למחקר מאחר שהן סמוכות זו לזו ומאופיינות בקהילות יהודיות מגוונות מבחינה אתנית ודתית: חילונים, דתיים, חרדים, אשכנזים, ספרדים, ילידי המקום ומהגרים. שלוש הערים דומות במקצת בתרבותן (השימוש בצרפתית נפוץ, במיוחד בשתיים מהן: פריז ובריסל), אך גם ייחודיות, שכן הן שייכות למדינות לאום שונות. לשלושתן היסטוריה יהודית ארוכת שנים של יחסי גומלין משתנים עם אוכלוסיות מקומיות לא יהודיות, הן ילידי המקום והן מהגרים. נוסף על כך, פריז היא כאמור "עיר עולם" שבמשך עשרות שנים, וגם היום, מושכת אליה מהגרים רבים ובכללם – בעיקר מאמצע המאה הקודמת – רבים מהמזרח התיכון. בריסל, המשמשת מרכז האיחוד האירופי, היא אבן שואבת למהגרים רבים מכל העולם, ואילו אנטוורפן ייחודית בשל המגוון המשתנה של האוכלוסייה היהודית בה, לרבות האוכלוסייה החרדית הגדלה. בכל שלוש הערים יש קהילות יהודיות גדולות ותוססות (Lev Ari, 2022). המשיבים נבחרו באמצעות דגימת נוחות מכוונת שאינה הסתברותית. הדגימה נערכה בכל עיר, באופן יחסי לאוכלוסייתה היהודית. איני טוענת לייצוגיות סטטיסטית של הנתונים, אולם לעומת ממצאי מחקרים קודמים, חלק מהממצאים במחקר זה מעידים על דפוסים זהים.

במסגרת המחקר הסתייעתי במשרד הקליטה בישראל ובנציגיו ב"בתים הישראליים" בכל עיר וכן בארגונים יהודיים מקומיים, כדי ליצור קשר עם אוכלוסיית המחקר. אל משתתפי המחקר הגעתי בשיטת "כדור השלג": ביקשתי מאנשים מקומיים המעורבים בקהילה להפיץ שאלונים לקרוביהם, לחבריהם ולאנשים ברשתות החברתיות שלהם. את מרבית הראיונות אני ערכתי, בעברית, באנגלית ובצרפתית (בשפה זו סייעו לי עוזרות מחקר מקומיות).

ניתוח נתונים ומשתני המחקר

המשתנים התלויים כללו זהות אתנית והזהות אתנית. זהות אתנית מורכבת ממשתנים לגבי הרגשות היהודיים של המשיבים, ולגבי זיקתם לישראל, למדינות המוצא שלהם ולמדינות היעד

(לפירוט, ראו לוח 2). ההזדהות האתנית כללה משתנים של פרקטיקה יהודית (ראו לוח 2), כמו גם משתנים של ביטויי שייכות לקהילה היהודית ולישראל. כל המשתנים התלויים דורגו בסולם ליקרט (Likert), לפיו 1="בכלל לא" ו-5="במידה רבה מאוד".

המשתנים הבלתי תלויים היו ארצות מוצא (1=ישראל; 2=מדינות צפון אפריקה) ועיר המגורים הנוכחית (1=פריז, 2=בריסל ו-3=אנטוורפן). נמצא כי משתנים בלתי תלויים אחרים כגון מגדר, גיל, השכלה ושנות תושבות במדינת היעד אינם קשורים למשתנים התלויים במובהק. לפיכך התמקדתי בעיקר בשני המשתנים הבלתי תלויים הראשונים. נוסף על כך, משתנה ההגדרה העצמית-העדיתית, כאשר כנזים או כספרדים, נמצא במתאם גבוה עם עיר המגורים, כלומר יהודים אשכנזים מתגוררים בעיקר בשתי הערים הבלגיות, ואילו מהגרים ספרדים מתגוררים בעיקר בפריז, כמו בממצאי מחקרים קודמים (ראו למשל, Ben-Rafael, 2017).¹ בהתייחס למולטי-קולינאריות, מדד Cramer's V היה שווה ל-0.64, כלומר הצביע על מתאמים חזקים בין שני המשתנים של עיר מגורים ומוצא עדתי. לפיכך לניתוח הנתונים במאמר זה בחרתי את המשתנה החזק ביותר – עיר המגורים הנוכחית באירופה, לצד ארץ המוצא של המהגרים.

בחלק האיכותני של המחקר התבקשו המראיינים להשיב על שאלות העוסקות, בין היתר, בתחושות "בית" בעיר המגורים לעומת מקומות אחרים, על חווייתם בתור יהודים באירופה כיום ועל הפרקטיקה הדתית בחיי היומיום ובחינוך הילדים. הראיונות תומללו מילה במילה, והתוכן נותח על ידי קיבוץ נושאים עיקריים לנושאים משותפים בעלי משמעות ביחס לשאלות המחקר (Creswell, 2014).

תיאור מאפייני משתתפי המחקר

המדגם כלל, כאמור, 131 יהודים, 52% מהם (68 משיבים) נולדו במדינות צפון אפריקה ו-48% נולדו בישראל (63 משיבים). רוב ילידי צפון אפריקה חיים בפריז (85%), ו-15% נוספים מתגוררים בבריסל (באנטוורפן אין אף יליד צפון אפריקה במדגם). מרבית המהגרים היגרו בין שנות החמישים לשנות השבעים של המאה הקודמת. ילידי ישראל חיים בעיקר בבלגיה (45% בבריסל ו-33% באנטוורפן), וכחמישית מהם (22%) מתגוררים בפריז.

המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של שתי הקבוצות שונים כמעט בכל המרכיבים, למעט בהתפלגויות של מגדר ומצב משפחתי (לוח 1). הישראלים צעירים יותר מהצפון-אפריקנים, בעלי מעמד חברתי-כלכלי גבוה יותר, מתגוררים בעיקר בבלגיה, והגיעו כמבוגרים-צעירים. בשל הוותק הנמוך יותר של הישראלים, שיעור בעלי האזרחות קטן יותר, אבל מעניין לציין ששיעור גבוה יותר מהם בעלי דירה או בית (ההבדל אינו מובהק אך ניכר לעין). בהקשר זה נטען על ידי קאסל ואחרים (Castles et al., 2014) שמהגרים לצרפת ממוצא לא-אירופי חוו הדרה חברתית, למרות הזכויות שניתנו להם כאזרחים, הן בשכונות מגורים והן בסוג העבודות שבהן הועסקו. בני הדור

¹ ניתוח הנתונים הכמותיים כלל סטטיסטיקה תיאורית והסקתית. הניתוחים התיאוריים כללו חישובים של התפלגויות, ממוצעים וסטיות תקן וכן צלוח (cross-tabulation). ניתוחים הסקתיים כללו מבחן t למדגמים עצמאיים (להשוואה בין מהגרים מצפון אפריקה למהגרים מישראל), כמו גם מבחן ANOVA להשוואה בין הנחקרים על פי שלוש ערי מגורים.

השני של מהגרים אלה כבר חוו מוביליות גבוהה יותר מהוריהם (ראו גם Lev Ari, 2023). לגבי ישראלים, בכל המחקרים שנעשו על אודותיהם במקומות שונים בעולם, הם מאופיינים בהיותם בעלי סטטוס חברתי-כלכלי גבוה ביחס לוותיקים (ראו לדוגמה, רבהון ולב ארי, Lev Ari, 2013; 2011). כמו כן, שיעור כמעט שווה בקרב הישראלים מזדהים כאשכנזים או כספרדים. לעומת זאת, בני הקבוצה הצפון-אפריקנית מתגוררים בעיקר בפרץ והיגרו לשם בשנות העשרה לחייהם או כמבוגרים צעירים. לפיכך, הניסיון שלהם כמהגרים רב מזה של הישראלים והם משתייכים לדור הגירה (קוהורטה) שונה. כמעט כל יוצאי צפון אפריקה מזדהים כ"ספרדים".

לוח 1. משתני רקע על פי ארץ מוצא: התפלגויות באחוזים וממוצעים (סטיות תקן)

משתני רקע	ילידי צפון אפריקה (N=68)	ילידי ישראל (N=63)	מובהקות
מגדר (שיעור נשים – היתר, גברים)	54%	59%	ל.מ.
מצב משפחתי (שיעור הנשואים. היתר רווקים, או בסטטוס אחר)	73%	76%	ל.מ.
בעלי אזרחות מקומית (היתר – ללא)	78%	60%	*
גיל (בשנים)	60 (ס.ת. 13)	43 (ס.ת. 11)	**
גיל יציאה מארץ מוצא (בשנים)	14 (ס.ת. 9)	25 (ס.ת. 11)	**
ותק בערי המגורים (בשנים)	36 (ס.ת. 22)	17 (ס.ת. 12)	**
השתייכות עדתית ספרדים (היתר אשכנזים)	95%	47%	**
בעלות על בית או על דירה (שיעור אלה שהשיבו "כן", היתר השיבו "לא")	48%	60%	ל.מ.
רמת השכלה (שיעור בעלי התארים המתקדמים בלבד – תואר שני ויותר, היתר בעלי תואר ראשון או פחות)	28%	40%	*

ל.מ. = לא מובהק; * $P \leq 0.05$; ** $P \leq 0.01$

ממצאים

זהות אתנית

עמדות ורגשות כלפי קבוצות אתניות שונות וכן כלפי חברת הרוב מהוות את מרכיבי הזהות האתנית של הנחקרים. נראה ששתי קבוצות המהגרים נבדלות במרכיבים שונים של זהותן האתנית (לוח 2). ההבדלים במדדים המסכמים מובהקים בכולם: זהות יהודית וזיקה לישראל, זהות טרנס-לאומית עם מדינות המוצא וזהות לאומית. זהותם היהודית של המהגרים מצפון אפריקה חזקה מזו של הישראלים וכן חזקה יותר גם זיקתם הרוחנית והרגשית לישראל, אף על פי שלא נולדו בה.

עם זאת, לגבי תחושות זהות טרנס-לאומיות עם ארצות מוצאם, הישראלים דיווחו על זיקה חזקה בהרבה לעומת הצפון-אפריקנים, הקשורים כצפוי למדינות מוצאם במידה פחותה בהרבה – בשל הוותק הרב שלהם בצרפת. אולם למהגרים מצפון אפריקה יש תחושות זהות לאומית-אזרחית חזקות עם חברת הרוב במדינה שהם מתגוררים בה יותר מאשר לישראלים, שעדיין חשים ניכור רב יותר בהקשר זה. לפיכך ניתן לאפיין את הישראלים כבעלי זהות "מהגרת" טרנס-לאומית הממוקדת בעיקר בארץ מוצאם, בעוד הצפון-אפריקנים משולבים יותר הן בקבוצה האתנית היהודית שלהם והן בחברת הרוב המקומית.

לוח 2. זהות אתנית: השוואה בין מהגרים מצפון אפריקה למהגרים מישראל

(ממוצעים וסטיות תקן: 1=כלל לא; 5=במידה רבה מאוד, t-test analysis for independent samples).

המדדים חושבו על בסיס:

principal component analysis, rotation method: Varimax with Kaiser normalization; KMO=0.76, sig.=0.00)

Sig. (2-tailed)	צפון-אפריקנים		ישראלים		משתנים
	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	
זהות יהודית וקשר עם ישראל					
**	0.97	4.38	1.11	3.52	מרגיש.ה יהודי.ה
**	0.79	4.55	1.31	3.85	מציג.ה עצמך כיהודי.ה
ל.מ.	0.70	4.57	1.04	4.46	קשור.ה רגשית לישראל
**	0.62	4.78	1.05	4.20	את.ה גאה להיות יהודי.ה
**	1.07	4.32	1.31	3.71	ישראל מהווה מרכז רוחני לעם היהודי
ל.מ.	0.67	4.40	1.13	4.10	יש לך תחושה ברורה של משמעות היותך יהודי.ה
**	0.45	4.58	0.91	4.11	מדד מסכם (Cronbach's alpha=0.88)
זהות ארץ מוצא (טרנס-לאומית)					
**	1.34	2.62	1.21	4.24	קשור.ה למדינה שממנה הגעת
**	1.42	2.66	1.20	4.13	מרגיש.ה בעיקר כבן.בת המדינה שממנה הגעת
**	1.54	2.45	1.15	4.22	מרגיש.ה "בבית" במדינה שממנה הגעת
**	1.35	3.06	1.33	3.75	מציג.ה את עצמך כבן.בת המדינה שממנה הגעת
**	1.08	2.69	0.93	4.06	מדד מסכם (Cronbach's alpha=0.84)
זהות לאומית-מקומית (טמיעה)					
ל.מ.	1.11	3.52	0.99	3.35	מרגיש.ה "בבית" במדינה שבה את.ה שוה
**	1.11	3.42	1.25	2.56	קשור.ה רגשית למדינה שבה את.ה שוה
**	1.21	3.66	1.33	2.38	מרגיש.ה בלגית. צרפתי.ה (בהתאם למדינת המגורים)
**	0.97	3.52	1.00	2.80	מדד מסכם (Cronbach's alpha=0.82)

ל.מ.= לא מובהק *P<.05; **P<.01

בהשוואה לפי עיר המגורים הנוכחית (לוח 3) נמצאו הבדלים מובהקים בשלושת מדדי הזהות האתנית המסכמים, המבוססים על אותם המשתנים שהוצגו בפירוט בלוח 2. הזהות היהודית והזיקה הרגשית והרוחנית לישראל החזקות ביותר הם בקרב היהודים באנטוורפן, לאחריהם בקרב יהודי פריז (עם דמיון סטטיסטי ביניהם) ונמצא כי יהודי בריסל הם בעלי הזהות היהודית החלשה ביותר והקשר הרופף ביותר לישראל. לעומת זאת, הזהות הטרנס-לאומית עם ארץ המוצא חזקה יותר בקרב היהודים בבריסל ובינונית בקרב יהודי אנטוורפן ובקרב יהודי פריז. בדומה לחלוקה לפי ארצות מוצא של המהגרים, נראה כי דפוס דומה מתגלה לפי עיר מגורים. ישראלים מתגוררים בעיקר בערי בלגיה, הם צעירים יותר, הגיעו לבלגיה בשני העשורים האחרונים, ונמצאים כמחצית מהזמן הממוצע בחברות המארחות – לעומת הפריזאים. לכן כנראה זהותם הטרנס-לאומית הישראלית חזקה יותר. חשוב לציין שהמשיבים המתגוררים באנטוורפן דיווחו על זהות טרנס-לאומית עם ישראל במידה הגבוהה ביותר והמשותפת לרוב המשיבים (פיזור נמוך, יחסית). הפריזאים, שרובם הגיעו ממדינות צפון אפריקה לפני כארבעים שנים בממוצע, עברו תהליך השתלבות בצרפת, ומדינות המוצא מהוות חלק שולי יותר בזהותם האתנית. לכן תמונה שונה מתגלה כאשר משווים לפי זהות לאומית-מקומית, כלומר זיקה לחברה המארחת הנוכחית. המתגוררים בפריז קשורים לצרפת יותר מאשר המתגוררים בערים הבלגיות, בריסל ואנטוורפן (לוח 3). תחושת זהות זו משקפת, בין היתר, את העובדה שהיו תושבי קולוניות צרפתיות לשעבר, את עובדת היותם בעלי ותק רב במדינה וכן את מדיניותה של צרפת כלפי נתיניה ודרישת הנאמנות אליה (ראו למשל, Lev Ari, 2022).

לוח 3. זהות אתנית: השוואה לפי עיר מגורים

(ממוצעים וסטיות תקן: 1=כלל לא; 5=במידה רבה מאוד, One-way ANOVA)

מדד	פריז		בריסל		אנטוורפן		מובהקות ההבדלים (Post hoc Tukey)
	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	
זהות יהודית וקשר עם ישראל	4.48	0.62	3.99	0.85	4.55	0.78	*
זהות ארץ מוצא (טרנס-לאומית)	2.99	1.18	3.53	1.25	4.16	0.82	*
זהות לאומית-מקומית (טמיעה)	3.55	0.94	2.58	0.94	2.88	1.09	*

* $P < .01$

תחושות זהות אתנית שונות עולות גם מדברי המשתתפים בראיונות שנערכו עימם שבאמצעותם ניתן להבין יותר את תחושות הזהות האתנית בקרב מרואיינים בודדים, וכך להשלים את התמונה של הנתונים הכמותניים. למשל, ראיונות שהתבצעו בקרב ישראלים החיים בפריז מאפשרים הצצה עמוקה יותר למורכבות הזהות האתנית הייחודית שלהם. זאת נוסף על ממצאי ראיונות שנערכו עם ישראלים בבריסל ובאנטוורפן (כפי שהוזכר ב"מצב המחקר", מעטים מיהודי צפון אפריקה היגרו לבלגיה על פי בן-רפאל, 2017, ומהגרים כאלה לא נכללו בראיונות שלי).

בפריז ראייתי את ש', מהגר ממרוקו לצרפת. הוא מרגיש "בבית" בצרפת אבל מגדיר "בית" בדרכים שונות, והמולדת – מרוקו – אינה מוזכרת בהקשר זה: "אפשר להרגיש בבית לחיות בצרפת כמדינה דמוקרטית: תרבות פתוחה, סובלנית, יפה, אפשר ליהנות מהכול, ואז אתה מרגיש בבית [...] אבל מהממד היותר יהודי-רוחני-דתי ואפילו מנקודת מבט מעשית, [הבית] הוא בישראל". עוד הוא מוסיף ואומר: "מישהו שחי פה ארבעים וחמישים שנה, הוא לא מרגיש מהגר. לוקחים את זה בתור יהודים. אבל לא בתור מהגרים". ש' מרגיש בצרפת יותר "בבית" ממרואינים אחרים ומבחיין בין הפן הגשמי יותר המזוהה עם צרפת לזה הרוחני-יהודי המזוהה עם ישראל: "אפשר לחיות בבית בצרפת מדינה דמוקרטית, פתוחה, טולרנטית, תרבות יפה, אפשר ליהנות מכל דבר. ואז אתה מרגיש בבית. אתה יכול, יש אפילו פתגם בצרפתי: 'לחיות כמו אלוהים בצרפת'. [...] הממד של הבית שהוא יותר יהודי-רוחני-דתי, בפרקטי אפילו זה בארץ".

לעומתו, הרב י' שהיגר ממרוקו לאנגליה ולמדינות נוספות לתקופות קצרות ואחרי כן לצרפת, מתאר תחושות בית וזהות טרנס-לאומית כלפי ארץ המוצא שאותה עזב בגיל צעיר (12 שנים): "שנה שעברה הייתי במרוקו, להילולה של רבי שמעון בר יוחאי, באמת הייתי בבית. זכרנו מה שהיינו כשהיינו צעירים, וכל זה איך זה היה, היינו הולכים לאותו מקום עם ההורים עם המשפחה, אז זכרנו את הכול". הרב י' מייצג את אותם הנערים שהגיעו בשנות החמישים-שישים לצרפת ללימודים ללא משפחותיהם ואת הקשרים הטרנס-לאומיים על בסיס דתי עם מרוקו (ראו דהן, 2022).

ד', מהגר ויליד ישראל המתגורר בפריז, ביטא את האמביוולנטיות ואת זהותו הטרנס-לאומית. כישראלי לשעבר הוא מדווח על זהות החצויה בין שני מרחבים גאוגרפיים: "אני לגמרי בבית בשני המקומות, אני מפוצל לחלוטין". עוד הוא מוסיף לגבי זהותו: "אני מסביר לאנשים שאני לא אירופאי בכלל, ואני נותן להם לנחש. אף אחד לא יודע מאיפה אני. מהבחינה הזאת אני חוצה קירות, ואני לא שש לציין את הזהות שלי, אני, די נוח לי באנונימיות שלי". כך שמחד גיסא ד' מצביע על האמביוולנטיות בזהותו, אך מאידך גיסא אולי גם על חוסר נוחות מכך שהוא מהגר ובמיוחד ישראלי.

ח', מהגרת לצרפת ילידת קיבוץ, מגדירה את עצמה "אורחת" וזרה נצחית שאינה מרגישה שייכת לאף מדינה ומרוצה מהמצב ואף משמרת אותו לאורך השנים: "אני לא הגעתי בתור מהגרת. [...] אני לא הגעתי, אני פשוט נשארת. [...] אני לוקחת את עצמי בתור אורחת והמצב הזה בשבילי הוא נפלא. אני אוהבת להיות זרה. [...] אני לא שייכת לשום מקום. [...] אני מאמצת את הדברים שאני אוהבת אותם. אני לעולם לא אהיה צרפתייה, אני לעולם לא ארצה להיות צרפתייה".

הרב מ', מהגר נוסף ויליד ישראל המתגורר בפריז ומכהן כרב בבית כנסת גדול שם, תיאר גם הוא זהות טרנס-לאומית ושם דגש רב על ישראל באומרו: "למדתי לאהוב את התרבות [המקומית], את האנשים במידה רבה. גם אשתי, הילדים שלי נולדו כאן [...] אז יש היבט של בית. בכל מקרה, אני יודע שהבית האמיתי של העם היהודי הוא ארץ ישראל, בטוח שאני מרגיש שם הכי טוב. [...] אין לנו לאן להגר. יש לנו רק ארץ אחת. אין לאן להגר".

בבריסל ראייתי את א', ילידת ישראל, שתיארה קשר רופף מאוד למדינת מוצאה, אף על פי שהיא מגדירה את עצמה כישראלית בזהותה, ואף הייתה מוכנה לוותר על האזרחות הישראלית לו נדרשה לכך:

אנחנו ישראלים, ללא צל של ספק. אבל [...] אני אעז להגיד לך את זה, אני ממש אומרת לך את האמת. בדיוק עכשיו מדברים על זה שאולי מארי לה פן תעלה לשלטון בצרפת, והיא אמרה שהיא לא תאפשר שתי אזרחויות [...] ואז אני אמרתי: "אתם יודעים משהו? אני אוותר על האזרחות הישראלית שלי ולמה? כי כשאני אחזור לארץ, מחוק השבות אני אקבל אזרחות ישראלית ברגע שאני אחזור לגור בארץ כיהודיה. וכל עוד אני חיה פה, חשוב לי שתהיה לי האזרחות הצרפתית."

מ' מאנטוורפן, מהגר מישראל, תיאר תחושה של ניכור מהעיר ומחלקיה הלא-יהודיים, ובכלל מבלגיה, למעט שליטה חלקית בשפה המקומית. הקשר שלו הוא בעיקר לקהילה היהודית במקום, כולל צריכת שירותים שונים, והוא מתאר את חייו שם כ"גלות נעימה":

אני לא אזרח בלגי. אני לא מרגיש בלגי. לגבי להיות באנטוורפן, אני אומר זו גלות נעימה, כי אני מסתדר פה כבר שש שנים, רק עם עברית, אנגלית או צרפתית. אני לא צריך, אני אפילו למדתי את השפה המקומית. אני מבין אותה כבר. [...] יש פה חנויות יהודיות, ויש פה באזור שאני גר בו, זה כמו לחיות באיזה עיר קטנה יהודית בארץ. הרבה מסביבך הם יהודים. לא חשוב אם זה דתיים או לא דתיים.

הראיונות מוסיפים נדבך של מורכבות על הממצאים הכמותניים. אם למשל בלוח 2 נמצא שמרבית הישראלים הם בעלי זהות טרנס-לאומית חזקה עם ישראל ואלה שמצפון אפריקה מזוהים במידה מועטה עם מרוקו, היה מרואיין אחד שדווקא ציין את הפן הדתי-יהודי בקשר עם מרוקו. לעומת זאת ישנם כמה ישראלים החיים בפרז ובבריסל שזהותם הטרנס-לאומית חלשה. בראיונות ניכר במיוחד, כמו בממצאים הכמותניים, הניכור של הישראלים מהסביבה היהודית והלא יהודית בשלוש הערים, בעוד הצפון-אפריקנים קשורים יותר לצרפת. לבסוף, הממד של מקומה של ישראל בזהות היהודית-הרוחנית ניכר בקרב אחד המרואיינים הצפון-אפריקנים בפרז, שביטא בבירור את תחושת "הבית" הרוחנית בישראל, ממצא המאשש את הממצאים הכמותניים במאמר זה.

הזהדות יהודית

אחד המרכיבים של הזהדות האתנית הוא הפרקטיקה הדתית. מאחר שכל המשתתפים במחקר זה יהודים, הם נשאלו אם הם נוהגים לקיים מנהגים וחגים יהודיים. מעיון בלוח 4 ניכר כי ממוצע הפרקטיקה היהודית גבוה בקרב המשתתפים בצפון אפריקה יותר מאשר בקרב הישראלים. וביתר פירוט, כל מרכיבי המנהגים היהודיים וקיומם נפוצים יותר בקרב הצפון-אפריקנים, בעיקר בכל הנוגע להדלקת נרות שבת, לאכילת בשר כשר, לצום ביום כיפור ולהשתייכות לבית הכנסת. ביחס למנהגים יהודיים בחגים חשובים כגון ראש השנה ופסח, שתי הקבוצות דומות יותר. נוסף על כך, השונות בין התגובות הישראליות גבוהה יותר מאשר בקרב הצפון-אפריקנים, ומעידה על ההטרוגניות של הקבוצה הישראלית ביחסה לקיום מנהגים יהודיים. לסיכום, הישראלים הם חילונים יותר ולכן מזדהים פחות כיהודים ומקיימים מנהגים יהודים וחגים לעיתים רחוקות יותר מאשר אלה שבקבוצה הצפון-אפריקנית (לוח 4).

לוח 4. קיום מנהגים יהודיים (הזדהות יהודית): השוואה בין מהגרים מצפון אפריקה למהגרים מישראל

ממוצעים וסטיות תקן: 1=כלל לא; 5= במידה רבה מאוד) (t-test analysis for independent samples,

Sig. (2-tailed)	צפון-אפריקנים		ישראלים		
	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	
**	1.30	4.00	1.60	2.96	הדלקת נרות שבת
*	0.52	4.58	1.17	4.26	השתתפות בסדר פסח
**	1.29	4.03	1.75	2.96	אכילת בשר כשר
**	0.57	4.63	1.68	3.74	צום ביום כיפור
*	0.58	4.60	1.19	4.26	ציון ראש השנה
**	1.32	4.01	1.68	2.94	השתייכות לבית הכנסת
**	0.73	4.30	1.26	3.50	מדד מסכם (Cronbach's alpha=0.88)

*P<.05; **P<.01

בהשוואה לפי עיר המגורים (מדדים מסכמים בלבד), תושבי פריז ואנטוורפן דיווחו על רמה דומה וגבוהה של קיום מנהגים יהודיים, בעוד המתגוררים בבריסל דיווחו על מידה מועטה יותר של קיום מנהגים יהודיים (לוח 5).

לפיכך, ובדומה לממצאים המוצגים בלוחות 4-5, משתתפים דתיים יותר או בעלי נטייה מסורתית מתגוררים בפריז (בעיקר מצפון אפריקה) ובאנטוורפן (בעיקר ישראלים), ואילו המתגוררים בבריסל הם חילונים יותר (בעיקר ישראלים). מהראיונות משתמע דברים נוספים, אם כי הם אינם שונים בהרבה מהממצאים הכמותניים: ש', מהגר ממרוקו שהגיע לפריז לפני יותר משלושים שנה, תופס את הדת ואת קיום המנהגים היהודיים כהיבטים תרבותיים חשובים המאחדים את הקהילה היהודית: "[הדת] נותנת משמעות לחברה היהודית להיות ביחד וגם מגנה על אנשים מבחינה חברתית: תקשורת, אהבה, התקשרות ביניהם. יש גם קהילה, היסטוריה משותפת, זהות משותפת, דת משותפת, פולקלור משותף, מפגש ביחד". ד', מהגר ישראלי המתגורר בפריז, טען שהוא גדל בבית חילוני ומגדיר את עצמו כאתאיסט לחלוטין. הוא אמר: "לדת אין קשר ישיר לחיים שלי, אבל יש לי קצת קושי להתנתק ממנה".

א' מבריסל שהיגרה לפני אחת עשרה שנים מישראל עם בעלה (שניהם ילידי ישראל) מגדירה את עצמה יהודייה חילונית ואף מצדדת בנישואי חוץ:

אני זוכרת שהיה לנו באיזשהו פעם, לפני כמה שנים, עלה הנושא של "מה זה להיות יהודי באירופה", ואמרתי להם: "למה כל כך אכפת לכם להתחתן עם יהודים? [...] תסתכלו איזה אחוז גירושים גדול יש פה בקהילה הזאת, תסתכלו כמה חצאי אחים ואחיות יש לכם בכיתה. מה הביג דיל להתחתן עם בן אדם יהודי, אולי עדיף דווקא להתחתן עם לא יהודי, אולי יש יותר סיכוי להצליח בנישואים". ואז הם אומרים לי לא, מה פתאום, נורא חשוב לנו, ככה אנחנו שומרים על העם שלנו [...] כל מיני אמירות

כאלה שדווקא אני כישראלית, שגדלתי עם יהודים, זה היה לי ברור ומובן, היה לי נורא קשה להבין, מה הסיפור פה? ותמיד אמרתי מה אם הילד שלי או הבת שלי תביא לי בחור או בחורה לא יהודי, אני אף פעם לא יעשה מזה סיפור.

מהראיונות משתמע שהזדהותם היהודית של ישראלים בפריז ובעיקר בבריסל חלשה מזו של יוצאי צפון אפריקה המתגוררים בפריז, וכך עולה גם מהממצאים הכמותניים. ממדים נוספים של הזדהות אתנית בקרב משתתפי המחקר כללו פעילויות ומעורבות קהילתית: באשר לשליחת הילדים לתנועות נוער או השתתפות המשיבים בפעילויות לתמיכה בישראל, התנדבות בקהילה היהודית והשתייכות לארגון יהודי דווח על מעורבות בינונית או נמוכה מכך, והישראלים התגלו בתור "קהילתיים" יותר. ההבדל המובהק היחיד בהקשר זה נמצא לגבי שליחת הילדים לבתי ספר יהודיים. התברר כי הישראלים עושים זאת יותר מהצפון-אפריקנים, אם כי בשתי הקבוצות השיעורים בינוניים והשונות גבוהות ודומות (ממוצע=3.73, סטיית תקן=1.77; ממוצע=3.06, סטיית תקן=1.86 בהתאמה). לכן לא נמצאו הבדלים מובהקים במדד המסכם ולא הוצגו ממצאים אלה בלוח.

מההשוואה לפי עיר מגורים (לוח 5) ניכר כי המתגוררים בערים הבלגיות, אנטוורפן ובריסל, דיווחו על דרגות גבוהות של פעילויות ומעורבות קהילתיות יותר מאשר הנחקרים המתגוררים בפריז, אשר דיווחו על פעילות קהילתית נמוכה. השונות בכל הערים הייתה גבוהה, והיא מעידה על הטרוגניות בתשובות הנחקרים לגבי הזדהותם היהודית בהקשר לפעילויות קהילתיות.

לוח 5. הזדהות יהודית: קיום מנהגים יהודיים ופעילות קהילתית וחינוך – לפי ערי גורים

(ממוצעים וסטיות תקן: 1=כלל לא; 5= במידה רבה מאוד, One-way ANOVA)

מדד	פריז		בריסל		אנטוורפן		מובהקות ההבדלים (Posthoc Tukey)
	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	
מדד קיום מנהגים יהודיים	4.11	0.97	3.38	1.18	4.12	1.06	*
פעילות קהילתית וחינוך הילדים	2.56	1.20	3.44	1.06	3.70	1.27	*

* P<.01

לחיזוק הממצאים הכמותניים בהקשר הקהילתי וחינוך הילדים, ג', מורה שליחה החיה באנטוורפן, מתארת את הבעיה של משפחתה המשתייכת לציונות הדתית בישראל למצוא מוסדות חינוך יהודיים עבור ילדיה בשל התחרדות הקהילה: "ידענו שיש פה קהילה יהודית מאוד חזקה, וגם מאוד חרדית. הפתיעה אותי ההתמעטות של אנשים כמונו... זה השפיע עלינו. [...] לילדים שלנו אין מסגרות חינוך ללכת אליהן".

עם זאת, היא ציינה בהתפעלות את מערכות החינוך הפורמליות והבלתי-פורמליות שהקהילה היהודית באנטוורפן מצליחה לקיים, ובכלל זה את הבלטת סמלים יהודיים וציוניים שלדבריה אף עולים ברמתם האידאולוגית על החינוך בארץ: "זה מאוד מרשים ומאוד מדהים

לראות איך הם מצליחים לחיות פה, ולמרות זאת לספק גם חינוך יהודי, ובתחכמוני [בית ספר יהודי בעיר] נגיד חינוך מאוד מאוד ציוני, יש פה בני עקיבא ונוער שזה תנועות נוער. זה מאוד מרגש לראות אותם בימי השיא שלהם. ברור להם דגל ישראל והשפה העברית, זה דברים שכאילו הם לפעמים יותר ציוניים כאילו ממה שאנחנו מצליחים בארץ לתת".

לכן, בהקשר הקהילתי לישראלים, שמרביתם מתגוררים בשתי הערים הבלגיות, יש תחושת הזדהות יהודית גבוהה יותר מזו של יוצאי צפון אפריקה המתגוררים בפרז: כל זאת בכל הקשור למסגרות לימודים לילדים – פורמליות ובלתי-פורמליות, פעילות למען ישראל, התנדבות בקהילה והשתייכות לארגונים יהודיים.

דיון והצעות למחקר עתידי

מחקר זה התמקד בשתי קבוצות של יהודים מהגרים, מצפון אפריקה ומישראל, המתגוררים בשלוש ערים באירופה (פריז, בריסל ואנטוורפן). באמצעות שתי שיטות מחקר (כמותית ואיכותנית) השוויי ממצאים שונים של זהות אתנית והזדהות אתנית בקרב מהגרים אלה.

ממצאי המחקר מעידים על כך ששתי הקבוצות נבדלות זו מזו במובהק כמעט בכל מרכיבי הזהות וההזדהות האתניות שנבחנו. ניתן להגדיר הבדלים אלו במונחים של "תת-אתניות" (ראו Der-Martirosian et al. 1993), אף על פי שמשתתפי שתי הקבוצות משתייכים לאותה קבוצה אתנו-דתית: הצפון-אפריקנים, הספרדים, דתיים יותר מאשר הישראלים, האשכנזים, וזהותם היהודית מגובשת יותר. המהגרים הישראלים חילונים יותר (ראו גם Lev Ari, 2013), במיוחד אלה המתגוררים בבריסל, ובכך הם דומים גם לאוכלוסייה היהודית המקומית בעיר (Ben-Rafael, 2017; Staetsky & DellaPergola, 2022). מעניין לציין שבמחקר שנעשה בקרב ישראלים בארצות הברית (לב ארי, 2005), שבחן הבדלים בין ישראלים אשכנזים ומזרחים (ספרדים), נמצאו הבדלים דומים – המזרחים העידו על זהות והזדהות אתניות-יהודיות חזקות מאלה של האשכנזים.

למדינת ישראל שמור מקום חשוב מאוד בזהותם היהודית של כל משתתפי המחקר אך חשיבות זו באה לידי ביטוי באופן שונה בכל קבוצה: בעוד עבור הצפון-אפריקנים ישראל מהווה מרכיב חשוב בזהותם האתנית-היהודית-הדתית והרוחנית, עבור הישראלים ישראל מהווה חלק מזהותם הטרנס-לאומית; מולדת מוחשית, הקשורה בעברם, בזיכרונותיהם, וכמובן ברשתות החברתיות ובמשפחה. אחד ההסברים האפשריים להבדלים הללו הוא מספר השנים שקבוצות אלו חיות בחברה המארחת – המשתתפים מצפון אפריקה חיים בחברה המארחת פי שניים שנים יותר מהישראלים (39 ו-17 שנים, בהתאמה). נוסף על כך, רוב הצפון-אפריקנים הגיעו לצרפת כשהיו בני נוער או מבוגרים צעירים, כך שארץ מוצאם היא רק זיכרון עמום עבורם, בניגוד לישראלים שהגיעו אליה בבגרותם ובעשורים האחרונים. עם זאת, מתוך הראיונות עולים גם דפוסים שונים מעט של זהות אתנית והזדהות אתנית בקרב המרואיינים, על הדינמיות שלהן לאורך השנים במפגש עם הקהילות המקומיות – היהודיות והלא-יהודיות – ועם קהילות המהגרים היהודים וטיבם של קשרים טרנס-לאומיים עם המולדת.

שתי הקבוצות שייכות גם לקהילות הגירה שונות, ולכן המפגשים עם מדינות היעד התרחשו בסביבה חברתית-תרבותית מקומית שונה. בעוד הצפון-אפריקנים היגרו בעיקר לצרפת בין שנות החמישים לשנות השבעים, הישראלים הגיעו לאירופה כעשור מאוחר יותר וממשיכים להגר, טיפין טיפין, עד היום. פערים אלה יכולים גם להסביר את תחושות הזהות הלאומיות השונות

של המשתתפים: בעוד הצפון-אפריקנים חשים קשר עמוק יותר לצרפת (ראו גם Cohen, E. H., 2009), בהיותם נתיני הקולוניה בעבר ומיעוט בעבר ובהווה, הישראלים אינם חשים בקשר זה כלפי צרפת או בלגיה שכן ההגירה למדינות אלה התבצעה משיקולים תועלתניים בעיקר ובהיותם שייכים לקבוצת הרוב השלטת בישראל (ראו למשל, Staetsky & DellaPergola, 2022).

באשר להזדהות אתנית-יהודית קהילתית, מעניין לציין כי דווקא הישראלים, בעיקר תושבי בריסל ואנטוורפן, שולחים את ילדיהם למסגרות חינוך יהודיות פורמליות ובלתי-פורמליות, אף על פי שהן כרוכות בתשלום. אחד ההסברים לכך נעוץ בהבדלי מעמד חברתי-כלכלי בין שתי הקבוצות – מעמד של הצפון-אפריקנים נמוך יותר מזה של הישראלים, והחינוך הכללי בצרפת היה שנים רבות חינם. נוסף על כך, וכביטוי לנאמנות לצרפת, כפי שצופה ממהגרים בתקופה ההיא, שליחת ילדים לבתי ספר מקומיים הייתה ביטוי לנאמנות לצרפת ולזהות צרפתית (ראו גם Lev Ari, 2022). הצפון-אפריקנים הגיעו לצרפת כאשר הקהילה היהודית רק החלה להתאושש ממלחמת העולם השנייה ולכן לא היה מבחר מספיק של מוסדות לימוד יהודיים כפי שיש היום. הישראלים הגיעו לקהילות יהודיות מאורגנות וחזקות יותר כמה עשורים מאוחר יותר ויכלו לבחור בין מוסדות לימוד יהודיים, אם כי גם הם בתשלום. כמו כן כביטוי להזדהות יהודית וטרנס-לאומית, הישראלים החיים בבליגיה פעילים יותר למען ישראל, מתנדבים בקהילה ומשתייכים לארגונים יהודיים יותר מאשר הצפון-אפריקנים. מכאן שכל קבוצת מהגרים מבנה את הקהילה היהודית על ידי השתייכות ארגונית מבוססת דת ומסורת (צפון-אפריקנים בפרט) או על בסיס חילוני יותר, ישראלי-ציוני או כזה המושפע מהחברה המארחת (ישראלים בשתי הערים בבליגיה, בעיקר בבריסל). עם זאת, בשתי הקהילות ישנן עדויות לפעילות ערה ותוססת.

לפיכך, בהתאם לטיפולוגיה של דלה-פרגולה (DellaPergola, 2011) לגבי זהות אתנית והזדהות אתנית, נראה כי ניתן לאפיין את הצפון-אפריקנים תושבי פריז לפי הדפוס ה"נורמטיבי-מסורתי", שכן הם שומרים על אמונות, ערכים ונורמות ובה בעת מקיימים מנהגים וטקסים יהודיים. את הישראלים, בעיקר אלה המתגוררים בבריסל, אפשר לאפיין בעיקר בשייכות לדפוס ה"אתנו-קהילתי": הם מגדירים את עצמם כחילונים ומשתמשים בסמלים הנובעים מהסביבה הלא-יהודית אך שומרים על כמה מנהגים יהודיים מסורתיים ושייכות לקהילה. יהודים תושבי אנטוורפן דומים ליהודי פריז בכל הקשור לזהות ולהזדהות אתנית-יהודית דתית-מסורתית אך כיוון שיש ישראלים גם בקרבם, הם מאופיינים בקשר חזק עם מדינת ישראל ובריבוי פעילויות קהילתיות וחינוכיות אתניות לילדיהם, כמו בקרב המתגוררים בבריסל.

ממצאי מחקר זה מרחיבים מושגים תאורטיים הקשורים בהגירה כמו זהות אתנית והזדהות אתנית ומרכיביו, ואפיון של קבוצות מהגרים שהפכו במרוצת השנים לקהילות אתניות שחלקן מבוססות בעיקר על מרכיבים דתיים ומסורתיים ואחרות על היבטים קהילתיים וטרנס-לאומיים.

מחקרים עתידיים בקרב קבוצות מהגרים שמקורן באותה מדינה או באותה קבוצה אתנית-דתית נחוצים על מנת להבחין באותה "תת-אתניות" שיוצרת קהילות משנה של מהגרים שלולא כן עשויות להיתפס כעשויות ממקשה אחת. במחקרים אלה מומלץ להתחשב בכמה גורמים הקשורים להבניית זהויות והזדהויות אתניות ולאתגרים העומדים בפני קהילות יהודיות בהקשר זה: (1) מאפייני רקע של המהגרים, כגון ארץ מוצא, סטטוס חברתי-כלכלי וקוהורטת הגירה, שלהם השפעה על הבניית זהותם האתנית והזדהותם האתנית בכל הקשור לבחירה בעיר מגורים, בקהילות ובשכונות מגורים, במוסדות חינוך לילדים וכמובן בהשתלבות חברתית, כלכלית

ותרבותית; 2) לקהורטת ההגירה חשיבות בהסבר נסיבות ההגירה והזדמנויות השתלבות בחברה הקולטת בכלל, וזו של הקהילה היהודית בפרט; 3) ההקשר של העיר נעשה רלוונטי גם הוא בחקר ההגירה בת זמננו, בעיקר ליהודים המאופיינים במגורים עירוניים, שכן דינמיקה של זהות והזדהות אתנית מתרחשת תוך כדי יחסי גומלין בין המהגרים לתושבים המקומיים – היהודים והלא-יהודים – ולמדיניות העירונית בשילוב מהגרים; 4) לחקר יחסי הגומלין של המהגרים עם הקהילות היהודיות המקומיות, כמו גם לחקר היחסים בין המהגרים היהודים לבין עצמם, חשיבות רבה בהבנת חוסנן של הקהילות היהודיות לצד אתגרים יחודיים, בערים מסוימות, באופן השוואתי. זאת, תוך כדי התייחסות לתרומת כל קבוצת מהגרים יהודית להבניה דינמית של קהילות אלה, לצד היהודים ילידי המקום ומרכיבי זהותם והזדהותם האתנית. לעיתים, כמו במקרה של פריז, קהילת יהודי ארצות המגרב המהגרת כמעט החליפה את היהודים האשכנזים המקומיים, הן מבחינה דמוגרפית והן מבחינה תרבותית, ובאנטוורפן האוכלוסייה החרדית הולכת והופכת לדומיננטית יותר בקהילה היהודית המקומית, כך שמחקרי עבר (אם ישנם כאלה) דורשים ריענון.

אירופה היוותה יעד מושך למהגרים רבים שאינם ממוצא אירופי בעבר, בעיקר באמצע המאה הקודמת, אך ביתר שאת בעשור האחרון. לכן מוצע לבצע מחקר השוואתי של קהילות מהגרים יהודיות במדינות שונות באירופה, ובכללן אלה של ישראלים, תוך בחינת תרומתן לחיזוק קהילות יהודיות מקומיות והתמודדות כל קהילת מהגרים כזו עם אתגרים לקיומה במסגרת עירונית, בהקשר של יחסי גומלין בין רוב למיעוט, ילידי המקום ומהגרים, ולאורך של זהויות והזדהויות אתניות מרובות ונתונים סוציו-דמוגרפיים המשתנים תדיר.

תודות

עבודת המחקר שחלקה מתוארת במאמר זה נתמכה על ידי מכללת אורנים ומרכז קנטור באוניברסיטת תל-אביב.

ביבליוגרפיה

- דהן, י' (2015). תפקידה של המנהיגות הרוחנית בחיזוק הזהות הקולקטיבית: העליה הצרפתית בישראל. *הד האולפן החדש*, 104, 65–78.
- דהן, י' (2022). *מהמגרב למערב: יהודי מרוקו בין שלוש יבשות*. תל אביב: רסלינג.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). *יציאות וחזרות בשנת 2020 של ישראלים ששהו בחו"ל שנה ויותר ברציפות: הודעה לתקשורת*. אוצר מתוך <https://shorturl.at/goJKS>
- כהן א' (2006). *יהודים לא-יהודים: זהות יהודית ישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי בישראל*. ירושלים ורמת גן: מכון שלום הרטמן, כתר ספרים והפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן.
- לב ארי, ל' (2005). קליטה חברתית ותרבותית של ישראלים בארצות הברית: הבדלים בין מזרחים לאשכנזים. *פעמים*, 102–101, 221–249.
- רבהון, ע' ולב ארי, ל' (2011). *ישראלים אמריקנים: הגירה, טרנס-לאומיות וזהות תפוצתית*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- Abitbol, M., and Astro, A. (1994). The Integration of North African Jews in France. *Yale French Studies*, 85, 248–261.
- Ben-Rafael, E. (2017). Belgian Jews and Neo-Antisemitism. *Contemporary Jewry*, 37(2), 275–293.
- Castles, S., de Haas, H. and Miller, M. J. (2014). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: Guilford Press.
- Cohen, E. H. (2009). *The Jews of France at the Turn of the Third Millennium: A Sociological and Cultural Analysis*. Ramat Gan: The Rappaport Center for Assimilation Research and Strengthening Jewish Vitality.
- Cohen, Y. (2011). Israeli-born Emigrants: Size, Destinations and Selectivity. *International Journal of Comparative Sociology*, 52(1–2), 45–62.
- Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*. Los Angeles: Sage.
- DellaPergola, S., Sabagh, G., Bezorgmehr, M., der-Martirosian, C. and Lerner, S (1996). Hierarchic Levels of Subethnicity: Near Eastern Jews in the United States, France, and Mexico. *Sociological Papers*, 6(2), 1–42.
- DellaPergola, S. (2011). *Jewish Demographic Policies: Population Trends and Options in Israel and in the Diaspora*. Jerusalem: The Jewish People Policy Institute.
- DellaPergola, S. (2017). World Jewish Population, 2016. In A. Dashefsky, S. DellaPergola, and I. M. Sheskin (Eds), *The American Jewish Year Book* (pp. 253–332). Cham: Springer.
- DellaPergola, S. (2020). World Jewish Population, 2019. In A. Dashefsky, and I. M. Sheskin (Eds.), *The American Jewish Year Book, 2019* (pp. 263–356). Berman Jewish Data Bank.
- DellaPergola, S. (2022). World Jewish Population, 2021. In A. Dashefsky, and I. M. Sheskin (Eds.), *The American Jewish Year Book, 2021* (pp. 313–414). Cham: Springer

- Der-Martirosian, C., Georges Sabagh, G. and Mehadi Bozorgmehr, M. (1993). Subethnicity: Americans in Los Angeles. In I. Light and B. Parminder (Eds.), *Immigration and Entrepreneurship* (pp. 243–258). New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Dimentstein, M., and Kaplan, R. (2017). *The Israeli-European Diaspora: A Survey about Israelis Living in Europe*. JDC International Center for Community Development and Machon Kehilot. Retrieved from https://scholar.google.co.il/scholar?q=The+IsraeliEuropean+Diaspora:+A+survey+about+Israelis+living+in+Europe&hl=iw&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar.
- Everett, S. S. (2017). The Many (im)Possibilities of Contemporary Algerian Judaites. In P. Crowley (Ed.), *Algeria: Nation, culture and transnationalism 1988–2015* (pp. 63–80). Liverpool: Liverpool University Press.
- Gold, S. J. (2002). *The Israeli Diaspora*. London: Routledge.
- Gold, S. J. (2016). Patterns of Adaptation among Contemporary Jewish Immigrants to the US. In A. Dashefsky, and I. Sheskin (Eds.), *American Jewish year book* (pp. 3–43). Cham: Springer.
- Graham, D. (2018). *European Jewish Identity: Mosaic or Monolith? An Empirical Assessment of Eight European Countries*. London: Institute for Jewish Policy Research (JPR).
- Gross, Z. (2006). Power, Identity, and Organizational Structure as Reflected in Schools for Minority Groups: A Case Study of Jewish Schools in Paris, Brussels, and Geneva. *Comparative Education Review*, 50(4), 603–624.
- Lev Ari, L. (2008). *The American Dream: For Men Only? Gender, Immigration and the Assimilation of Israelis in the United States*. El Paso: LFB Scholarly Publishing.
- Lev Ari, L. (2013). Multiple Identities among Israeli Migrants in Europe. *International Journal of Jewish Education Research*, 6, 29–67.
- Lev Ari, L. (2022). *Contemporary Jewish Communities in Three European Cities: Challenges of Integration, Acculturation and Ethnic Identity*. Berlin and Boston: De Gruyter.
- Lev Ari, L. (2023). North-African Jewish People in Paris: Multiple Identities — Ethnic-Religious, National and Transnational. *Religions*, 14(126). Retrieved from religions-14-00126.pdf.
- Levitt, P., and Jaworsky, B. N. (2007). Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends. *The Annual Review of Sociology*, 33, 129–156.
- Portes, A., and Rumbaut R. G. (2001). *Legacies: The Story of the Migrant Second-Generation*. Los Angeles and Berkeley: University of California Press.
- Alejandro Portes and Rubén G. Rumbaut. *Legacies: The Story of the Immigrant Second- Generation*. Los Angeles and Berkeley: University of California Press.
- Rebhun, U. (2014). Immigrant Acculturation and Transnationalism: Israelis in the United States

- and Europe Compared. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53(3), 613–635.
- Staetsky, L. D., and S. DellaPergola, S. (2019). *Why European Jewish Demography?* London: Institute for Jewish Policy Research (JPR). Retrieved from <https://www.jpr.org.uk/reports/why-european-jewish-demography-foundation-paper>.
- Staetsky, D. and DellaPergola, S. (2022). *Jews in Belgium: A Demographic and Social Portrait of Two Jewish Population*. London: Institute for Jewish Policy Research (JPR), European Jewish Demography Unit. Retrieved from <file:///C:/Users/rotra/Downloads/JPRJ9447-Jews-in-Belgium-211022-FINAL-web.pdf>.
- Tzadik, E. (2013). Where Common Defines Differences: Experiences of Israeli and Jewish Women Living in Brussels. In D. Boswell, R. O'Shea, and E. Tzadik (Eds.), *Interculturalism, Meaning and Identity* (pp. 143–151). Brill.
- Tzadik, E. (2016). Between Bubbles and Enclaves: Discussing a New Working Term to Interculturalism and Meaning via a Case Study of Israeli Women in Brussels. *Malta Review of Educational Research*, 10(1), 51–67.
- United Nations (2020). *International Migration 2019 (Highlights)*. Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2020. Retrieved from https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/documents/2020/Jan/un_2019_internationalmigration_highlights.pdf.
- Wasserstein, B. (1996). *Vanishing Diaspora: The Jews in Europe Since 1945*. Penguin Books. World Jewish Congress. *France, 2020*. Retrieved from <https://www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/FR>.